

35 Յոյր սակս ի տըպել եւ եւս դագարէր,
Յայնօր տպագրեալս յարեւելս յղէր,
Ուր թէպէտ վաճառն այնք սկսեալ էր,
Այլ փոյթ զողջն յարծաթ փոխել հնար չէր:

36 Պաշարեալ ուրեմն արծաթոյ սովու
Չօչ ոք տեսեալ անդ ինքեան ձեռնառու,
Ցաղնապէր խոկմամբ յամենայն ժամու
Ոչ գտեալ ըզգեց սրտին մեծ ցաւու:

40 Իսկ ի տառապելն անձկութեամբ այսուիկ
Յաւարտ մտածման որ չէր սակաւիկ
Որոշէր թողուլ իսպառ զփէնէտիկ,
Զոգալ գտանել զօ՞ջայրենեան բնիկ:

41 Բայց եւ նա անգրէն ի Հում՝ քաղաք
Չոր առ լաւ քննել էր տակաւ այնադ,
Ուր բնական քեւ տանէր ըզլծադ
Նոյն Բենեգիկոսս հայրապետն աւագ:

42 Ուրգիտ յայն քաղաք պատուեցեալ անգրէն
Քննեցեալ Ե՛ ի փոքրեց գտան
Համոզիւր յաւեժ ի բռնադակէն
Ոչ մեկնել անտի կալ ձեալ անգրէն

43 Այլ սրովհետեւ տեսնել ցանկայր
Չաշխարհն հայրենի գիւր այրի ծեր մայր,
Որ քեւ ողջ Ե՛ առողջ ի Բիւզանդիա կայր,
Վասն այն անգամօր ձեալ ոչ խոկայր:

44 Եւ մանաւանդ զի ոչ եւս զորելով,
Ոչ տպագրելով ոչ քարոզելով,
Օգտեւ իւրայոց ընդ օտարս կեցով,
Առ ազգ իւր տպս գիւմեր փութալով:

45 Վերջապէս անտի Սարգիս ելանէր,
Ի՛ առաւ լիզուռն ողջամբ իջանէր,
Խումբն Հայոց տեղւոյն որ յայն ժամ մեծ էր,
Ընդ օտարազանց բոլան յոյժ յարէր:

46 Այս լինէր յամեն հաղար եօթն հարիւր
Որ յիսուն են շորս եւս ունէր ընդ իւր,
Պատն աղուհայց յայնժամ դագարիւր,
Յաւագ Սուրբ շարաթ յոր նաւել չէր գիւր:

47 Ատէն հանդիսիւ ի ամօր Չառկին
Ի Հրաշակերտ մեր եկեղեցին
Պատարագէր նա գտնրիժ գառն էին
Երգով եւ առաջի ըստ Ազգի ծիսին:

48 Ապա յետ աւուրց ելեալ նա ի նաւ
Նաւէր յաջողակ հոգնով եւ բարեաւ
Դեպ յԱզմիւռնիա շէն լի վաճառաւ,
Ուր հասեալ պատուիւր յԱզգէն ոչ սակաւ:

49 Եւ այն զի մեծ էր ի հայր իւր անուն,
Վասն այն ոչ բաւէր անգր յաշաց նոցան
Պահել ըստ այլոց զանձն անտես թագուն,
Ուստի եւ անգրէն յարեցաւ ի նոյն:

50 Այլ զայս ինչ առնէր նա բարի մտօք,
Ձի կամէր անել զԱզգ իւր քարոզք
Յուղղելոց փարախ անմոյար շաղք
Եղեալ վասն իւրոց զանձն ընդ վտանգօք:
(Շարանախէն):

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

Մեծ ՀԱՅՈՑ ՈՐ Ե՛ ԿԻՐԵՆԵՐ ԹԱՆԾԻՒ ԷԻՆ
ՅՈՒՆ Ե՛ ԼՈՒՍԱՅԵՆԻ Պ. ՏՄԱԳՐԱՐԵՐՈՒ

Դր. Հ. Մանյի՝ Վիեննայի գիմնազիստնե-
րէն միոյն հայագէտն ռուսացիլ՝ Մեծ Հայոց
երկիրները յոյն եւ հռոմայեցի մատենագիր-
ներու քով, տիրուսին տակ ռուսաւորու-
թիւն մը հրատարակեց վերջերս¹: Ռուսաւորու-
թիւնն՝ երկու մասի բաժնուած է: Ա. մասն
(էջ 3—19) կը սկսի՝ Հայոց աշխարհին վրայ
համառօտ տեսութիւն մ'ընելով, որմէ կը հա-
մառօտենք. Բաց ի երկրին ընծայած կարեւորու-
թենէն՝ ուրիշ շատ մը նպատակաւոր պայմաններ
ի մի եկած են՝ հայ ազգին յատուկ քաղաքա-
կրթութիւն մը տալու եւ զայն պատմական ժո-
ղովուրդներու կարգը բարձրացընելու: Հայաս-
տանի գրաւած տիեզերական գիրքն է պատճառ՝
որ հիները մեծ մտադրութիւն ընծայած են այն
երկրին: Այս մտադրութիւնն այն օգուտն ունե-
ցած է, որ Հայաստանի վրայ բաւական բան
գիտենք, որչափ ալ հեռու ինկած ըլլայ ան աշ-
խարհագրօրէն՝ հիներուն ծանօթ աշխարհքին
հիւսիսային եզերքը գտնուելով: Գիտենք թէ
Ասորեստանէ՛ք ինչպէս ամեն ճիգ կը թափէին՝
լաւ ծանօթանալու այն պետութեան, որ հիւսի-
սէն գրացի էր իրենց: Եւսոյց համար մեծ նշա-
նակութիւն ունէին այն լեռնաւ երկիրներն,
որոնց ստորոտէն էր արքունի պողոտան դէպ
իրենց օխերիմ՝ Թշնամուն երկիրը: Հոգնալու
հայրս-Նիւռն ասան ստիպուած էին Հռոմայեցիք
իրենց մտադրութիւնը Հայաստանի վրայ կեն-
դրոնացընել, Հռոմայեցիոց եւ Պարթեւաց պա-

¹ Die Landschaften Gross-Armeniens bei griechi-
sehen u. römischen Schriftstellern. Von Dr. H. Montzka,
k. k. Professor. Separatabdruck aus dem 28. und
29. Jahresberichte des öffentlichen Untergymnasiums in
der Josefstadt, Buchfeldgasse Nr. 4, in Wien, im Selbst-
verlage des Verfassers, 1906. Խճ՝ 80 էջ 19+27:

տերազմեհրու տտեն՝ Հայաստան իւր գիլքին
բերմամբը՝ կարեւոր էր պատերազմող երկու
կողմերուն համար ալ՝ ռազմագիտական տեսա-
կէաէ, քանի որ այս երկրէն անցնելով էր որ պիտի
յարձակէին երկու կողմերն ալ թշնամւոյն եր-
կիրը։ Վերջապէս իւրեքսեայ ալ հնուց ի վեր
հետաքրքրուած էին Հայոց աշխարհով, քանի
որ Ս. Գրոց մէկնշնորէն շատերը հոն կը գնեն
մարդկութեան առաջին եւ երկրորդ որդանը։

Որչափ ալ Յունաց եւ Հռովմայեաց
գրութեանց մէջ ստէպ կը հանդիպինք Հայաս-
տան անուան, սակայն երկիրն ընդարձակորէն
նկարագրողներն երեք են ի հնութեան։ Կան
խնդր ըսներ որ ասոնց աւանդածներն ալ խառ-
նաշփոթ են եւ թերաւ, Էբրաքոս՝ Հայաստան
անունէն զատ՝ քանի մը բան ալ գիտէ նոյն եր-
կրին վրայ։ Հայաստանը ասնող առաջին յոյնը՝
Քսենոփոն իւր հայրենակցացն այն երկրին պատ-
կերը տալու առիթէն օգտուած չէ, վասն զի իւր
Նըշաւաւքը Հայաստանի տեղեաց ու ազանց վրայ
քանի մը կցկուոր ու անկապակցեալ տեղեկու-
թիւններ միայն կը բովանդակէ, որ գիւրաւ չեն
հասկցուիր։ Յայտնապէս կը անանուի որ Պլու-
տարքոս աշխարհագրական ծանօթութիւն կ'են-
թագրէ, վասն զի Հայաստանի վրայ խօսած ա-
տենը՝ զայն ծանօթ կ'ենթագրէ։ Մանրամասնու-
թեանց մէջ այս մատենագիրն ալ չի մտնէր։
Աւօջն ընդարձակ նկարագրութիւն կը գտնենք
Ստրաբոնի ծանօթ ու հռչակաւոր Աշխարհա-
գրութեան մէջ։ Հայաստանի աշխարհագրու-
թեան համար Ստրաբոնի աղբիւրն է Պոմպէոսի
արշաւանքներուն պատմութիւնը, զոր գրած է
Թէոփանէս Միտրիմաքի։ Մեծ տեղ բռնած է
տեղագրութիւնը։ Ստրաբոն առ հասարակ եր-
կրին բնութեան մասին բաւական լաւ ծանօթու-
թիւններ ունի։ Ինչ որ հայ գաւառներու նկատ-
մամբ կ'աւանդէ՝ պայծառ եւ որոշ չէ եւ՝ որչափ
կ'երեւայ, յետագոյն սրբագրութիւններով
աղաւաղեալ է։ Ընդ հակառակն Պալլադիոս
գլխաւորաբար իւր մտադրութիւնը դարձուցած
է քարտէզներուն, ուր քաղաքներուն դիրքն
բաւ աշխարհագրական երկայնութեան եւ լայ-
նութեան կը փորձէ ճշգրէ կամ որոշել։ Իսկ իբր
ներածութիւն կանխած գրած է ինչ որ Հայաս-
տանի բնութեան, գաւառներուն անուանց ու
գրից կը հայի։ Նկատելով նիւթոյն ստուարու-
թիւնն ու աւանդութեան անորոշութիւնը՝ իրա-
ւացի չէ Հայաստանի այս երկրորդ նկարագրու-
թիւնն ընծայող հեղինակին գործած սխալներն
անարգարանք գտնելը, ինչպէս որ կ'ընէ Միլլը-

լէր իւր Պտղոմէոսի հրատարակութեան մէջ (II.
էջ 932 ծան.)։

Թէեւ Հռովմայեցիք պէտք էր որ Հայաս-
տանի լաւագոյն ծանօթացած ըլլային, սակայն
այս երկիրը ստորագրած ժամանակ աւելի բան
մը չեն ընծայեր քան ինչ որ ժառանգած են
Յոյներէն։ Հռովմայեցիք աշխարհագրութիւնն
անոր գործնական օգտին համար շատ կը յար-
գէին։ Ինչ որ պատերազմական վախճանի հա-
մար կարեւոր է, մտադրութեան արժանացած
է իսկ անկէ գուրս՝ ամենայն ինչ անխնամ թո-
ղած է։ Պոլլադիոս Միլլը, Պիլլադիոս եւ Իսթրա-
պիոս իրենց աշխարհագրական գրութեանց մէջ
Հայաստանի նկատմամբ շատ քիչ նոր բան
կ'աւանդեն։ Կարեւորագոյն է Հայաստանի երկրորդ
ընդարձակ նկարագրութիւնն, զոր գրած է Պլի-
նիոս։ Պլինիոսի առաւելութիւնն այն է որ մէն մի
երկրի համար իրեն առաջնորդ կամ գործակից
ընտրած է անձ մը, որ նոյն երկրին մէջ գրած է։
Աշխարհագրութեան եւ պատմագրութեան ան-
ձուկ աղբիւրին բերմամբը՝ Հռովմայեցիք շատ
կանուխէն սկսած էին պատմական գործոց աշ-
խարհագրութիւնը կցել. ուստի հարկ է որ
պատմական երկրին ալ նկատողութեան առ-
նուին, երբ խօսքն աշխարհագրական ինչորոշ
մը վրայ է։ Որչափ ալ Հռովմայեցի պատ-
մագիրներն՝ աշխարհագրական յաւելուածներն
անհրաժեշտ ու ազգեցիկ միջոց մը կը համա-
րէին՝ ընթերցողին մտադրութիւնը վառ պա-
հելու, սակայն աւելի հետադարձան նպատակ-
ներու ծառայելուն մեծ ծանրաշուքութիւն չէին
ընծայեր իրենց առած տեղեկութեանց ուղղու-
թեանն ու ճշգրէութեան։ Այսպէս իրաւաբան ըսուած
է թէ Յուլիոս որչափ ալ աշխարհագրական
նկարագրութեան մեծ վարպետ ներկայացած է
իւր Germania եւ Agricola գրութեանց մէջ, սա-
կայն Կորնելիոսի արշաւանքներն ընդարձակորէն
պատմած ատենն առիթէն օգտուած չէ նկարա-
գրութիւնն ընելու Հայաստանի, որ այնչափ կա-
րեւոր եղած էր Հռովմայեցւոց։ Նմանապէս այս
տեսակէն շատ վերիվերոյ են Արդիմէոս, Կու-
սիոս, Էբրաքոնիոս եւն, Արիմէոս Ստրաբոնի թէ
եւ աշխարհագրութեան մեծ տեղ կու տայ, սա-
կայն ասոր ալ Հայաստանի վրայ գրածներն ամ-
բողջական ու կապակցեալ նկարագրութիւն
մը չեն։

Զերկնցնելու համար ըսներ թէ Յոյնք եւ
Հռովմայեցիք՝ Հայաստան աշխարհի գետերուն
եւ լեռներուն վրայ բաւական բան կ'աւանդեն
մէջ, ինչպէս նաեւ գաւառներու եւ տեղիւրու

շատ մ'անուններ, բայց մէկալ կողմանէ ալ շատ քիչ ատաղձ կու տան, այնպէս որ առանց Բիւզանդական եւ Հայ մատենագրութիւնն օգնութեան ասնելու՝ ի վիճակի չենք ասոնց դիւրքն ճշգիւ որոշելու:

* * *

Այսօր ալ Հայաստան ըստած երկիրներուն Յոյքը՝ Ἀρμενία (յոն. Ἀρμενίη) ընդհանուր առումը կու տային: Այս Արմէնիա անունն ո՛չ բնիկ է եւ ո՛չ ալ երկրին նախնական կամ հնագոյն անունը:

Թէեւ Առիւդ-Կանգի գաւառներու շատ մ'անուններ գիտեն, որոնցմէ ոմանք այսօր ալ փացած են հազարաւոր տարիներ ետքը, բայց կ'երեւայ թէ այս երկիրներուն ամբողջութիւնն ցուցնող անուն մը գործածած չեն: Սեպագիր արձանագրութիւնք ի մասնաւորի Նախիթով կը հասկընային Հայաստանի արեւմտեան մասը, իսկ Պարսկաստանով՝ արեւելեանը, թէեւ այս բացատրութիւններով հասկըցուածը՝ միշտ մի եւ նոյն փացած չէ:

Յետեղ Արմէնիա անունած երկրին համար Ս. Գրիգը կը գործածէ երեք անուն: այս ինչ՝ Արմէնիա, Արարատ եւ Թագարմա: Առաջին երկու անուններուն նոյն բանը նշանակելն անկէ յայտնի է որ փոխադարձաբար իրարու սեղ կը գործածուին: Արարատ երկրի կամ Ժողովրդէան անուն է: Շատ ուշ ատեն Արարատ անունն երկրէն անցած է այն լեռան, որուն վրայ դադարած է Նոյի տապանը: Ս. Գրիգը Թագարմայով ամբողջ Հայաստանը շի հասկընար, այլ անոր հիւսիսային արեւմտեան մասը: Սեպագիրք ալ նոյն մասին համար Թագարմա անունը կը գործածեն:

Յունաց մէջն Արմէնիա անունն առաջին անգամ գործածողն է Հիւսիս-Քսենոփոն անգամ մը Արմէնիա անունով կին մը իւր յիշէ. իսկ Ստրաբոն կ'աւանդէ թէ Արմէնիա անունը Արմէնոս գիւցաղէն է, որ կ'ըսուի թէ Յասսանի հետ Թասագիայէն գաղթելով բնակած ըլլայ այն երկիրն՝ որ անկէ առած է իւր անունը: Հայք նոյն անունը Արամէն է կ'ըսեն: Արմէնիա անունը փորձած են Har-menía (Միմնիի լեռնիք) մեկնել, որ՝ ինչպէս յայտնի է՝ լոկ ժողովրդական ստուգաբանութիւն է: Արմէնիա (Arm'ina կամ Armaniya) Ուրաշուս (Ուրարտու) անուան պարսկերէն թարգմանութիւնն է Գարնահի Ժանօթ արձանագրութեան մէջ: Կարելի է որ Արմէնիա անունն Ուրարտացի Արամէ իշխանէն ըլլայ, որ

երկրն զէպ արեւմուտք ընդարձակած ըլլալով՝ կրնայ կենդանի փացած ըլլալ ժողովրդեան յիշողութեան մէջ: Հայք իրենց հայրենիքը Հայաստան կ'անուանեն եւ նոյն անունն իրենց Հայկ նահապետին կը համարին: Թերեւս Հայաստան՝ հայր (նաեւ = տէր) բառէն ըլլայ, վասն զի յաղթական նուաճողներն կրնային ըստ ինքեան այս անունն իրենց տալ՝ զանազանութեամբ նուաճեալ նախկին բնակիչներէն: Հայ ժողովուրդն երբեք Արմէնիա անունը գործածած չէ, վասն զի՝ գիտնական արտագրութիւն մըն է, այս անունն ըստ Բառամբարդներին: Աւերդեան արձանագրութիւնները միջին Հայաստանի համար կը գործածեն Biazina անունը, Կեդրոնի յիշար, — թերեւս անպարագա Αβαζην անունէն —, որ կ'երեւայ թէ հաւանօրէն Պաղովմոսի Βουζαζին հետ գործ չունի, քանի որ Պաղովմոս վանը սովորաբար Տոռ (Θάσπια) կը կոչէ: Լէմանի, Բելքի եւ Շարէքի հետազոտութիւններէն ետքը գրեթէ ապացուցուած է թէ Χαλδία (խաղդիք) անունն ալ՝ ընդհանուր բացատրութիւն մըն է անոր վերջէն միայն յատկացուեցաւ Հայաստանի հիւսիսային մէկ մասին:

Եթէ գէթ Յոյքը եւ Հռովմայեցիք Արմէնիա իւր միակ ընդհանուր անուն կը գործածէին այսօր ալ նոյն անունը կրող երկիրը ցուցնելու, սակայն Աբիւ ըսելով ամբողջ երկրին բնակչութիւնը չէին հասկընար: Այսպէս՝ Հերոդոտոս Արմէնիան (Հայերէն) կը զանազան Աւերդեանցիներ: Չի կրնար ըսուիլ թէ այս երկու անուններն շփոթած ըլլայ, քանի որ այս երկու ազգերէն ամէն մէկը՝ Պարսից հարկ տուող տարբեր տարբեր խմբերու մէջ դրած է: Քանի որ Աւարդեանք Սասանացիացի եւ Մատինեացիացի հետ կը յիշուին, ասկէ կը հետեւի թէ Հերոդոտոս Աւարդացիներն այսօրուան Հայաստանին հիւսիսային եւ արեւելեան կողմը գիտէ, իսկ Հայերը՝ երկրին արեւմտեան կողմը, վասն զի կ'ըսէ թէ Աղիս գետը Հայոց երկրէն կը բղնէ եւ Եփրատ՝ Հայերը Կիլիկիայէն կը բաժնէ: Ուստի կրնանք ըսել թէ Հերոդոտոսի ատենները Հայաստան՝ ընդհանուր անուն մը չէր ամբողջ երկիրը ցուցնող, այլ Հայաստան ըսելով կը հասկըցուէր լոկ երկրին արեւմտեան մասը:

Հայոց ծագման մասին հնոց աւանդածներն անորոշ ա. հակասական են: Այս մասին երկու իրարու հակառակ կարծիք կայ. ոմանք Հայերը սեմական կը համարեն, իսկ այլք՝ հնդկ-գերմանական: Վերջին կարծիքն այսօր ընդհանուր

ընդունելութիւն գտած է: Թէ Հայերն հնգիկ-գերմանական լեզուարուին մէջ ինչ գիրք կը բռնեն, այսօր ալ դեռ վերջնականապէս վճռուած չէ:

Հեղինակը Հայաստանի սահմաններուն վրայ ընդարձակօրէն խօսելէն ետքը կ'անցնի՝ պաւստնեան թուոյն: Մեծ Հայոց հինգ գրե-խաւոր հովիտներով ակօտուած եւ անոր չորս զուգահեռական լեռնագօտներուն կողմնական բազմաթիւ ձորերովն կտրատուած ըլլալուն, լի-ճիւղուն եւ ձորագաղտներուն բերմամբը՝ այս եր-կիրը շատ մը գաւառներու կը բաժնուի, որոնք լընթացս ժամանակաց յատուկ անուններ առած են: Խորենացի 181 գաւառ գիտէ. Ստարան՝ 20 ձորագաւառ, Պաղոմէոս՝ 20է աւելի, Պլի-նիոս՝ 120:

Հատ քիչ փորձ ունինք հնութիւնէն՝ այս բազմաթիւ գաւառներու բաժանման: Քսենո-փոն կը բաժնէ Կարեւմտեան. եւ Կարեւելեան Հայք, Ստարան իւր բաժանումները՝ կ'ընէ պատմական տեսակէտէ, իսկ Պաղոմէոս՝ աշխար-հագրական: Մեծ եւ Փոքր Հայք բացատրու-թիւնն ալ այս միջոցներուն երեւան ելաւ: Հայ-աստանի՝ Ա., Բ., Գ. եւ Դ. Հայք նոր բաժա-նումն գծուարահասկընալի է, այնպէս որ մասե-նագիրներն աւելի սիրով կը գործածեն հին անուանակոչութիւնները:

Հայաստանի թէ բնական յարաբերու-թիւններէն եւ թէ պատմութիւնէն կը տեսնուի որ հինքը շատ լաւ ծանօթ էին երկրին արեւե-լեան եւ հարաւային մասերուն եւ այս կողմերու անուններէն շատ բան մեզի աւանդած են: Ի մասնաւորի մեր ըսածը կ'արժէ հայ աշխարհա-գիրներուն Բարձր եւ Չորրորդ Հայք անուանած նահանգներուն համար, ուստի կը սկսինք քննել թէ այս նահանգներուն որ երկիրները ծա-նօթ էին Յունաց եւ Հռոմէականաց:

Ա. *Βαρδρ Հայք (Armenia superior կամ interior).*

1. Σάσπειρος (Սասպիրացիք) ըսուածնե-րուն գաւառը: Ըստ Հերոդոտոսի Սասպիրացիք Կողքիսացւոց քովը կը բնակին եւ Մատինեա-ցւոց եւ Ալարոդեանց հետ մէկ շրջանակ կը կազ-մեն: Պրոկոպիոս ասածը կը զննէ Ալամիսիս գետոյն քովը, որուն վերին եւ միջին հոսանքը Նոր Հայաստանի քարտեզներուն վրայ Ispir կը նշա-նակուի: Այս խալիքը նոյն է Խորենացւոյ Սղեբին հետ: Սասպիրացւոց հետ կ'երեւայ թէ նոյն են Քսենոփոնի Έσπεριται (Եսպիրացիք) անուա-

նածները: Տեղւոյս կը վերաբերի նաեւ Regio Speria

Անկարելի է որ Σουπριτίτις (Σουπριτίτις, Hyspiratis) անունը նոյն ըլլայ Սպերի հետ: Բու-լորովն մէկ կողմ թողլով այն անհաւանակա-նութիւնը թէ Աղբըսանդը Մեծ՝ զօրապետներ խաւած ըլլայ ոսկւոյ համար հիւսիսային Հայ-աստան՝ որ իրեն ապահովապէս անծանօթ էր, Ստարան այս երկիրն Kambadeneji (Քամբե-ճանի) հետ յարաբերութեան մէջ կը գնէ, զոր՝ ըստ Պաղոմէոսի՝ պէտք ենք Ասորեստանի եւ Մարաստանի սահմանին վրայ փնտռել: Ասկէ կը հետեւի թէ Ստարան իւր Սիսպիրիտիս անուա-նած երկիրը Հայաստանի հարաւային կողմը գիտէ, եւ ոչ թէ հիւսիսային՝ ուր էր Սպեր: Սիսպերի՝ ախ անունը կը գտնենք արդի Ispaert, Ispart կամ Ispert անուան մէջ. այս վերջինս է Հայաստանի հարաւակողմը, կամ Ճշգրտոյն՝ Բոհտան-սուի կողմերը, Մոկաց եւ Աղձնեաց սահմանին վրայ: Այս երկրից հայերէն հին անունը ծանօթ չէ: Մարքոնորտ կը կարծէ Սիս-պերիտիս անուան արմատը՝ սեպագիր արմատա-գրութեանց Հուպրիա անուն մէջ գտած ըլլալ: Յայտնի է որ Հորէք այս Հուպրիան գրած է վանայ հարաւարեւմտեան կողմը՝ Եփրատայ մօտ:

2. Καριτίτις (Caranitis, Կարին) Ստարանէ կը դուրս փոքր Հայոց կից եւ Հայաստանի ամե-նէն հիւսիս արեւմտեան կողմը, վասն զի իւր կարծեացը Քանմասո՝ այս երկրին յառաջ խաղի-բացոյց եւ Մոսինացւոց ձեռքէն էր: Պլինիոս իրաւամբ այս երկրին մէջ կը փնտռէ Եփրատայ աղբիւրները: Փարպեցի այս երկրին արեւելեան սահմանը դէպ ի Բասեան կը ճշդէ Դու գիւղով:

3. Δερζήνη (Derzene, Xerxene, Դերշան) արեւմտաքէն Կարնոյ սահմանակից է. Պլինիոս այս երկիրը կը զննէ Եփրատի եւ Գամրաց սահ-մանին վրայ: Այս գաւառին արդի զիւաւոր քա-ղաքը՝ Մամիսթիւնն՝ Թուղա-սուի վրայ է:

4. Ἀναλιτική (?Εξελιστήνη, Եկելիեաց): Պաղոմէոս՝ առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու ներքին Հայոց մաս կը համարի. Պրոկո-պիոս կ'ըսէ թէ Եփրատ այս երկրին մէջէն կ'անցնի: Ստարան Եկելիեաց կը զննէ փոքր Հայոց սահմանին վրայ եւ Եփրատայ ձախակողմը՝ գե-տոյն դէպ ի հարաւ շեղելէն յառաջ: Հինքը կ'աւանդեն թէ Անահտայ պաշտօնը շատ զար-գացած էր այս երկրին մէջ. հոս էր նաեւ Երէզ, Ստարանի Azarise, — Այս երկրին մէջ է նաեւ regio Analtica, զոր մատենագիրներէն ոմանք կը յիշեն:

5. Daranalis (Դարանաղի) առաջին գաւառ Բարսիւր Հայոց: Լատիներէն անունը համեմատութեամբ թաւական ուշ տանն գործածուած է, Պաղովտոս ձարանտոս անունով միայն քաղաք մը գիտէ, զոր Բառամբարտներ Դարանաղեաց մէջ կը դնէ:

Ըստ այսմ կը տեսնենք որ Բարսիւր Հայոց ինն գաւառներէն հինգն ամենայն մասամբ ծանօթ են յոյն եւ հռովմայեցի հեղինակներու: Խորենացոյ յիշած գաւառներէն կը պակսին Առիւծ, Մընձուր, Մանանաղի եւ Շաղգամը, որ բաց ի Մանանաղէն՝ լծաներու խորքը գտնուող գաւառներ են՝ զիստուոր ծամբաներէ հետեւ, որով երկրէն գուրս՝ անծանօթ ճաշացած ըլլալու են:

Բ. Չորրորդ Հայք (Armenia quarta).

Չորրորդ Հայք ըսելով կը հասկընայ Խորենացի Պտղոմէոս կողմէ. յերկ Բարսիւր Հայոց, որ Մեծիտիւնէ քաղաքաւ սահմանի ըստ մօտից, եւ ըստ հարաւայ Միջագետքի, եւ ըստ ելից, Ցարաւնով, չայտատանի այս մասին ալ շատ լաւ ծանօթ են հիները. այս նահանգին ութ գաւառներէն հինգը գիտեն. գիտեն նմանապէս վեցերորդ մը՝ որ Խորենացոյ Աշխարհագրութեան մէջ կը պակսի:

1. Խորհանդի (Κορζάνη, յետոյ՝ Κορτζηνή), յառաջ սխալմամբ նշանցուած Chorzenef (Կաղարջեք) հետ: Քանի որ Chorhianene՝ Աթոնիճէ Թեոդոսուպոլիս տանող ծամբուն վրան է եւ ընդ մէջ Հաշտենից եւ Կարնոյ, չի կրնար հիւստային Կաղարջ գաւառին հետ նոյն ըլլալ: Chorhianene է հայ. Խորձէն:

2. Աստանդի (Ἀσταυνίτις, Հաշտենիք) կեդրոնական գաւառներէն մին կը հարուի եւ կը յիշուի ընդ մէջ Եկեղեցիի եւ Կորիքի (Պաղամ): Կորիպոլիս այս գաւառին մէջ կը դնէ Աթոնիճի (Kitharizon): Այս գաւառը Խորձէնի հարաւարեւելեան կողմը փնտռելու ենք, Աթոնիճի շուրջը, Ցարոնոյ արեւմտափողմը: Հայերը Հաշտենիք կը կոչէին այս գաւառը:

3. Բալաթիդի (Βαλαρίτις, Βελαβίτις, Βαλβίտիς, Βολβίτις, Balbliton. Բաւահովիտ) փղբրիկ գաւառ մըն էր Արածանոյ վրայ, որ փերիսուի գետախառնուիքն սփեւրով կը տարածուէր դէպ ի արեւելք մինչեւ Կիւնէքսուի ստորին հոսանքը: Մատանափրկը այս գաւառը կը նշանցընեն Պաղովտոսի Բալտիդիս եւ հայ. Բաւահովիտ հետ:

4. Վնչէդնի (քաղաքն՝ Ἀνζήτα), ըստ Բիւզանդացի մատենագրաց՝ Ἀνζίτ, հայ. Հնչիւ, է ընդ մէջ Եփրատայ եւ ակնաղբեր Ցիգրիսի, ինչպէս որ Պաղովտոս եւ հայ աշխարհագիրք իշխեն: Այս ըստածը սակայն այնչափ որոշ չէ, քանի որ Ցիգրիս շատ մը ակնաղբերներ ունի եւ չենք գիտեր թէ Հայերն որք զիստուոր ակնաղբիւր կը համարէին: Այս է պատճառն որ այս գաւառին զիրքին նկատմամբ կարելիքները պետպէս եղած են: Ցարակոյս չկայ որ ուղիղն է Հիւրշմանի տեսութիւնը՝ որ այս գաւառին կեդրոնը կը համարի Խարբերդի քաղաք՝ հիմնուելով Խորենացոյ ըստած Աշխարհագրութեան տուած տեղեկութեանց վրայ: Այս գաւառին մէջն են Μάζαρα եւ Hinzil քաղաքները: Հանձիթ անուան արմատը յամենայն դէպս նախահայկական է, քանի որ այս անունը նոյն է սեպագիր արձանագրութեանց մէջ Inzi, Inzite ձեւով ներկայացածին հետ:

5. Տափրնի (Կորիք) Հայոց աշխարհին ամենէն աւելի յիշուած գաւառն է՝ անշուշտ իւր զիրքին պատճառաւ, քանի որ Փոքր Հայքէն, Կապպադոկիայէն եւ Կոմմագենէն Ատրիք եւ Միջագետք տանող ծամբուն այս գաւառէն էր: Բաւական գծուարութիւն կը պատճառէ հնոց այս գաւառին սահմաններուն եւ զիրքին նկատմամբ աւանդածներն իրարու հետ միաբանելը: Թողլով մէկ կողմ հնագոյն մէն մի հեղինակին ըսածներն յառաջ բերելը, տեսնենք թէ այս պէսպէս խօսքերուն ինչ մեկնութիւն տալ կարելի է: Նախ՝ Հռովմայեցիք որչափ ալ գիտէին Կորիք գաւառն՝ որ իրենց կը վերաբերէր, սակայն ընդհանուր իմաստով Կորիք ըսելով կը հասկընային միանգամայն Հայաստանի այն ամեն մասերն ի միասին, որ իրենց բաժինը կը կազմէին: Երկրորդ՝ գիտենք որ Հայերն Կորիք անունով կրկին գաւառ ունէին (Կորիք մեծ — Sophanene — եւ Կորիք Եւստինուաց կամ Եւստին — Sophene —), որ քովէ քով չէին: Արդ՝ հարկ էր որ Կորիք սահմաններն պէսպէս ներկայանային, քանի որ Կորիք ըսելով՝ մէկը Մեծ Կորիքը, իսկ մէկալը Կորիք Եւստին եւ կամ բառին ընդարձակ իմաստով՝ Հռովմական բաժինը կը հասկընար:

6. Իրշիդնի (Իւտիդնի վերպական) գաւառը Քրիստոսն ետքը 297ին Հռովմայեցոց անցած գաւառներէն մէկն է եւ անունն առած է Egit, յն. Իրշիլա քաղաքէն: Խորենացոյ քով նմանահնչուն գաւառանուն մը չենք գտներ: Կիպերա ուղած է Գեօքքիի հետ նոյնացընել. այլ

